CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE NOORD-BRABANT
MONUMENTEN INVENTARISATIE PROJECT

GEMEENTE MADE EN DRIMMELEN

UITGAVE PROVINCIE NOORD-BRABANT

colofon

De Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/ Monumenten Inventarisatie Project wordt verricht door mevr. drs. M. Daru-Schoemann, dhr. drs. M. Koenders, dhr. drs. A. van Leeuwen (coördinatie), dhr. drs. N. Maes, dhr. drs. J. Michels, dhr. H. Ruiter arch. h.b.o., mevr. drs. M. Vaessen, mevr. drs. W. Wessel. Secretariaat: mevr. D. van Loon-Graafmans, Hildebrandstraat 24, 5216 VR 's-Hertogenbosch. Tel. 073-147471.

De rapporten zijn te bestellen bij de afdeling Voorlichting van de Provincie Noord-Brabant, Brabantlaan 1, 5216 VR 's-Hertogenbosch.
Tel.: 073-812511.

INHOUD

Woord vooraf 4

Werkwijze en criteria 5

1. Situering der gemeente 10

2. Bodemgesteldheid 11

3. Grondgebruik 11

4. Infrastructuur 12

5. Ontwikkeling van de nederzettingen 13

6. Stedebouwkundige typologie 15

7. Karakterisering der objecten, bouwvormen en typen 16

8. Objectgegevens 21

9. Literatuur 46

Kaart (bijlage) -

WOORD VOORAF

Dit rapport over Made en Drimmelen maakt deel uit van de serie Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/Monumenten Inventarisatie Project.
Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen tot ca. 1940 in de steden en dorpen van de provincie.
De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de stedebouwkundige structuur, de bebouwing van kern en buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde.

Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorische waardevolle bebouwing van de provincie vast te laten leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld. In september 1979 is een drietal inventarisatoren aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten.
Dit model is tot eind 1988 gehanteerd in 69 gemeenten. Najaar 1988 is ook in Noord-Brabant het door de minister van WVC geëntameerde Monumenten Inventarisatie Project van start gegaan. Binnen dit project wordt vastgelegd hetgeen in Nederland tussen ca. 1850 en 1940 aan bouwkunst en stedebouw is gerealiseerd.

Het MIP beoogt:
- het verkrijgen van een eerste landelijk overzicht van de zgn. "jongere bouwkunst en stedebouw' (ca. 1850 - 1940)
- het bevorderen van kennis en waardering voor historische stads- en dorpsgezichten en voor monumenten van geschiedenis en kunst uit de periode 1850 - 1940
- het formuleren van uitgangspunten ten behoeve van publikaties en wetenschappelijk onderzoek op architectuurhistorisch, bouwhistorisch, stedebouwkundig, historisch-geografisch of industrieel-archeologisch gebied
- het verkrijgen van bouwstenen als een eerste aanzet tot nieuw te ontwikkelen beleid van Rijk, provincies en gemeenten ten aanzien van de ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling en monumentenzorg, alsmede van een basis voor planologisch-stedebouwkundige afwegingen
- het verzamelen van informatie die voor Rijk, provincies en gemeenten als basis kan dienen bij het selecteren en registreren van objecten, ensembles, structuren en dorps- en stadsgezichten

In Brabant zullen daarnaast ook nog objecten en structuren van vòòr 1850 vastgelegd worden als uitvloeisel van de in 1979 begonnen Cultuurhistorische Inventarisatie.
Onderzoek en veldwerk voor dit rapport vonden plaats in 1989 door mevrouw drs. M. Vaessen.

's-Hertogenbosch, 26 juni 1990.

WERKWIJZE EN CRITERIA

In Brabant is het MIP officieel van start gegaan op 1 oktober 1988. De inventarisatie wordt hierbij gebiedsgewijs aangepakt. Daartoe is de provincie in acht werkgebieden verdeeld, op basis van de historische en bestuurlijke ontwikkelingen in de periode 1850 - 1940.
Deze gebieden zijn:
1. Brabants Kleigebied
2. Zuidwest Brabant
3. Regio Tilburg
4. Regio 's-Hertogenbosch
5. Kempen
6. Regio Eindhoven
7. Maaskant
8. Brabantse Peel

Bij de inventarisatie wordt - binnen een zo breed mogelijke context - gewerkt van groot naar klein.
Eerst wordt van elk gebied een schets gegeven van de algemene karakteristieken. Op basis hiervan wordt voorts - gemeentegewijs - ingegaan op de stedebouwkundige aspecten van een stad of dorp. Tegen deze achtergrond worden ten slotte de objecten in de verschillende gemeenten beschreven.
De door het rijk voorgestelde werkwijze sluit goed aan bij onze sinds 1979 gevolgde werkwijze. Onbewust vooruitlopend op het MIP heeft de provincie vanaf het begin naast de oudere bouwkunst (ca. 10% van de monumenten in Brabant) ook steeds de jongere bouwkunst (ca. 90% van de monumenten) in haar werkwijze betrokken. Dit uitgangspunt zal binnen het MIP gehandhaafd blijven, met dien verstande dat de gegevens van de oudere bouwkunst buiten het MIP-kader vallen en dus niet aan het rijk geleverd zullen worden. Zij zullen wel voorkomen in de rapporten van de gemeenten die gewoon zullen blijven verschijnen. Tevens zullen nu ook de grote gemeenten (Tilburg, Breda, Bergen op Zoom, Eindhoven, Roosendaal, Helmond en 's-Hertogenbosch) beschreven worden.
In de geautomatiseerde MIP-bestanden welke uiteindelijk aan het Rijk geleverd gaan worden, zal ook het bestaande materiaal van jongere bouwkunst van de 69 reeds geïnventariseerde gemeenten worden opgenomen.
Deelname aan het MIP verleent de provinciale inventarisatie een belangrijke toegevoegde waarde. Zonder extra provinciale investering wordt het inventarisatiebestand geautomatiseerd en in overeenstemming gebracht met een landelijke opzet.
Voor verdere details verwijzen wij naar de Handleiding Inventarisatie jongere bouwkunst en stedebouw (1850-1940), Zeist- 's-Gravenhage 1987.

Criteria

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking komen moet uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurt aan de hand van een aantal criteria, die groepsgewijs worden omschreven.
Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk. Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurverstorende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken. Een heel ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 zijn uiteindelijke vorm kreeg. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.

Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek worden alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

* Architectonische en kunsthistorische criteria

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedebouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

* Planologische, landschappelijke en stedebouwkundige criteria

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten, erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex
- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedebouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

* Sociaal- en cultuurhistorische criteria

- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, is het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere.
Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudig voorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontlenen vooral daaraan hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die

een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen. Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Samenstelling rapport

In dit rapport wordt een beeld gegeven van de cultuurhistorisch waardevolle structuren en objecten van oudere en jongere bouwkunst binnen de gemeente. Hierbij is de samenhang tussen de objecten en het landschap of de nederzetting van groot belang.

Door het raadplegen van de historisch-geografische beschrijving van het inventarisatiegebied (afzonderlijk verkrijgbaar) en het naslaan van specifieke plaatsgebonden literatuur ontstaat een beeld van de ontwikkelingen tot ca. 1950. De topografische kaarten van ca. 1850, 1900 en heden op de schalen 1 : 50.000 en 1 : 25.000 zijn eveneens van belang, omdat door vergelijking een indruk ontstaat van occupatiepatronen en ontwikkelingen tot op heden. In het veld wordt dit beeld aangevuld met eigen waarneming.
Vervolgens worden per kern en in het buitengebied de objecten die aan de eerder genoemde criteria voldoen geregistreerd.

Elk rapport omvat de volgende onderdelen. Na Woord Vooraf en Werkwijze en Criteria worden de ligging van de gemeente (hoofdstuk 1), de bodemgesteldheid (2) en het grondgebruik (3) behandeld. Dan volgt een overzicht van de veranderingen in infrastructuur, wegen, waterlopen etc. (4). Vervolgens worden de nederzettingen behandeld (5). In de hoofdstukken 6 - 8 worden de onderzoeksresultaten beschreven. Voor de grotere gemeenten met planmatige ontwikkelingen tussen 1850-1940 wordt een stedebouwkundige typologie gegeven met een kaart van gebieden van bijzondere stedebouwkundige waarde. Bij de meeste kleinere gemeenten blijft dit onderdeel achterwege. Hier hebben in het algemeen immers in de periode 1850-1940 geen samenhangende stedebouwkundige ontwikkelingen plaatsgehad. Wel worden in sommige gemeenten waardevolle bebouwingsgroepen van vòòr de periode 1850-1940 apart aangegeven.
Dan volgt een karakterisering der objecten, bouwvormen en typen (boerderijen, woonhuizen, openbare gebouwen etc.). Dit alles wordt afgesloten met de objectgegevens, geordend naar adres en huisnummer (even, oneven). Per object worden de oorspronkelijke en huidige functie, architect, bouwdata, bouwstijl en een beschrijving der gevels, ramen, deuren, daken, bijzondere constructies en in een enkel geval interieurgegevens (meestal wordt alleen het exterieur geregistreerd) weergegeven. Dan volgen bijgebouwen, artefacten (stoepen, stootstenen, hekken etc.) en groenelementen. Ook wordt aangegeven een motivering voor opname en of het object beschermd is.
Tenslotte volgt de literatuur.

Bijgevoegd worden kaarten 1 : 10.000 en indien nodig deelkaarten van de stedebouwkundige typologie en de dichtbebouwde kernen. Op de kaart 1 : 10.000 worden aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip)
- beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnaam en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm. (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen worden eveneens aangegeven.

1. Situering der gemeente

1.1 Ligging

De huidige gemeente Made en Drimmelen ligt in de provincie Noord Brabant, in het inventarisatiegebied Brabants Kleigebied.
Behalve de dorpen Made en Drimmelen behoren ook de gehuchten Oud Drimmelen, Stuivezand (gedeeltelijk) en een groot deel van de Brabantse Biesbosch tot deze gemeente.
De gemeente heeft 11.877 inwoners en is 6.034 ha groot (gegevens van 01-01-'88).
In het noorden grenst de gemeente aan Werkendam, in het noord-oosten aan Dussen, in het oosten aan Geertruidenberg en Raamsdonk, ten zuiden ligt de gemeente Oosterhout en in het westen bevinden zich de gemeentes Terheijden en Hoge- en Lage Zwaluwe.
In het noorden kent de grens een natuurlijk verloop door geulen van de Biesbosch. De rest van de grens kent vooral een rechtlijning, kunstmatig verloop. De oostgrens voert langs een weg en bebouwing van Geertruidenberg, naar het zuiden gaat ze door bouwland en volgt een autoweg direct ten zuiden van de bebouwing van Made. De westgrens gaat vervolgens door landbouwgrond totdat deze in het noorden bij de rivier de Amer uitkomt en via de Biesbosch weer bij de noordgrens aansluit.

1.2 Ontwikkeling

Het gebied behoorde in 1215 tot de gronden die aan Geertruidenberg werden toegewezen als gemeenschappelijk hooi- en weideland.
De oudste vermelding van Made stamt uit 1321. Graaf Willem van Holland sprak over het gebied als: "Die meente die Made hiet" (Made betekent hooiland), er was toen al een zelfstandige nederzetting van boerderijen.
Het dorp kreeg duidelijk vorm in 1346 toen de gravin van Holland de betreffende grond in erfcijns gaf aan de gemeente Geertruidenberg. Het diende in de veertiende eeuw als een soort stadsweide van Geertruidenberg. Ook daarna is Made in bestuurlijke zin lang afhankelijk geweest van Geertruidenberg. In 1795 wordt het (Made) een zelfstandige gemeente, los van Geertruidenberg.
De eerste vermelding van Drimmelen als parochie is in 1285, dan nog onder de naam "Driemilen". In 1312 wordt het als ambachtsheerlijkheid met Standhazen genoemd, bestuurd vanuit Dordrecht. Drimmelen hoorde aan het eind van de zeventiende eeuw, evenals Made, tot het baljuwschap Zuid-Holland. In 1796 kwam het bij Brabant, tegelijk met de erkenning van Staats-Brabant als afzonderlijk gewest.
In 1810 werden beide dorpen samengevoegd tot één gemeente. De bevolking bestond na de samenvoeging uit 1460 personen.
In het gebied, dat van oudsher op de grens van Brabant en Holland lag deden zich tot 1815 nog herhaaldelijk grensverschuivingen voor. Made is sinds ca. 1950 sterk gegroeid. In 1964 deed zich nog een laatste grensverschuiving voor: de gehuchten Stuivezand en Hoge Heide, direct ten zuiden van Made en tot dan bij de gemeente Oosterhout behorend, werden aan Made toegevoegd. Vooral woonwijken bepalen tegenwoordig het gezicht van Made. Drimmelen is klein gebleven, en vooral in het zomerseizoen sterk gericht op waterrecreatie in de Biesbosch. Ondanks de samenvoeging hebben de gebieden elk hun eigen karakteristiek gehouden.

De Biesbosch is in de vijftiende eeuw ontstaan als gevolg van overstromingen waarvan de St. Elizabethsvloed in 1421 wel de bekendste is. Dit waterrijk gebied is aan veel veranderingen onderhevig geweest. Met de afsluiting van het Haringvliet in 1970 werd de getijdestroom stopgezet.

2. Bodemgesteldheid

2.1 Bodemsoorten en relief

De huidige gemeente Made ligt in een randzone, een gebied waar zeeklei te vinden is maar waar we in het zuiden ook zandgronden aantreffen.
Het gebied rond de kern van Made ligt van oudsher op de zandgronden en bestaat onder andere uit heide. Een groot gedeelte van de dekzandlaag, afgezet in het pleistoceen, was in de dertiende en veertiende eeuw bedekt met een laag veen. In dit veen lagen enkele zandopduikingen. Ook de kern van Made zelf bestaat uit fijn, zwak lemig zand. Naar het oosten toe wordt de zandgrond meer kleihoudend.
Het gebied rond Drimmelen kent een matig zandige tot kleiige bodem. Onder de hier afgezette zeeklei bevindt zich nog veengrond. Tijdens overstromingen in de middeleeuwen is dit veen met een laag klei bedekt. Daaronder ligt de oudste laag, zeeklei die in de laatste fase van het holoceen is ontstaan.
Ten noorden van Drimmelen, in de Biesbosch, bestaat de grond uit venige klei op zware klei en verlande oude stroombeddingen.

2.2 Hoogte

De hoogteligging kent binnen de gemeente slechts kleine schommelingen.
Er bestaat een algemene afhelling van noord naar zuid. Zo ligt de kern van Made iets boven +1 meter NAP terwijl het omliggende gebied iets lager is. Rond de kern van Drimmelen daalt het niveau nog iets, het schommelt tussen de 0 en +1 meter NAP.

2.3 Afwatering

Tot 1850 was het matig gesteld met de afwatering in het betreffende gebied. Daarna vonden grote inpolderingen plaats waarmee verbetering in de bestaande situatie kwam. Ook werden tussen 1864 en 1884 verbeteringen in de Biesbosch aangebracht, zoals het maken van een nieuwe rivierbedding waardoor de Nieuwe Merwede ontstond. De waterhuishouding werd hierdoor beter regelbaar.
De afwatering van de in de Biesbosch gelegen polders geschiedt gedeeltelijk volgens een natuurlijk systeem van geulen en kreken die in open verbinding met Amer en Bergse Maas staan en via het Hollands Diep in de Noordzee uitkomen. Daarnaast verloopt een gedeelte van de afwatering kunstmatig via afwateringssluizen.
Voor Drimmelen loopt de afwatering via de Breede vaart en Kerkvaart op de Amer. Voor de afvoer van de vele slootjes die de bouwgronden rond Made scheiden zorgen rivieren als de Donge en de Mark, buiten de gemeentegrenzen.
In 1970 hebben zich grote veranderingen voorgedaan als gevolg van het afsluiten van het Haringvliet. Ingepolderde gebieden werden opnieuw onder water gezet en kregen de functie van spaarbekkens voor de drinkwatervoorziening in de Randstad. De gemeente behoort nu tot het Waterschap de Ham.

3. Grondgebruik

Made was oorspronkelijk een agrarische nederzetting. Op de zandgronden hield men zich vooral met akkerbouw bezig (tarwe, aardappelen). Tussen Made en Oosterhout vinden we nog enkele open akkercomplexen. Landbouw is lang de voornaamste bron van bestaan gebleven.

Vierendelen, een nederzetting direct ten westen van Made, werd als veenconcessie in ca. 1395 al genoemd.
Rond Drimmelen, op de zeeklei, is eveneens sprake van akkerbouw. De zware kleigrond, die slecht ontwaterd kan worden is echter alleen geschikt als grasland. Hier komt alleen veeteelt voor. Dit is in de loop der tijd nauwelijks veranderd.
Ook in de periode 1850-1940 overheerste het agrarische karakter van de gemeente. Door modernisering van landbouwmachines en de invoering van kunstmest traden veranderingen op in de aard van het werk.

In de Biesbosch is de riet- en griendkultuur lange tijd van belang geweest. In de jaren dertig van deze eeuw daalde de vraag naar produkten waarin griendhout werd verwerkt zo sterk dat het zeer arbeidsintensieve werk in de Biesbosch ophield te bestaan. Daarnaast geeft de kleigrond hier uitstekend hooi- en grasland.
De visserij heeft er tot in het begin van deze eeuw een grote rol gespeeld. Als gevolg van toenemend verkeer over water en de verontreiniging van de rivieren speelt deze bedrijfstak vanaf de jaren twintig nog nauwelijks een rol.

De negentiende-eeuwse verkaveling bestaat uit een strokenpercelering, die zowel regelmatig als onregelmatig is, maar vooral oost-west gericht.
Made kent een grillig verkavelingspatroon met in en direct rondom de kern blokvormige kavels.
Rond Drimmelen zien we vooral kleinere rechthoekige kavels die zich in noord-zuid richting uitstrekken.
Oud Drimmelen bestaat uit vier lange en brede stroken, onderverdeeld in dwarsstroken. Tussen deze stroken lopen de Breede of Oude Drimmelense vaart en de Kerkvaart. Deze beide vaarten worden door een dwarsvaart verbonden.
Het landschap is na 1940 ingrijpend gewijzigd door de ruilverkaveling die in de jaren zestig van de twintigste eeuw plaatsvond. In Made is veel grond inmiddels door uitbreiding van de bebouwing in beslag genomen. De overgebleven landbouwgrond is in kleine, noord-zuid gerichtte kavels verdeeld. Het buitengebied ten noorden van Made en rond de kern van Drimmelen bestaat nu uit grote blokvormige kavels.

4. Infrastructuur

4.1 Wegen

Oude dijken, in de zeventiende en achttiende eeuw aangelegd, zijn nog in het landschap herkenbaar, bijvoorbeeld de Buitendijk en Standhazense dijk. Oorspronkelijk deden deze dijken ook dienst als verbindingswegen. In de huidige infrastructuur spelen ze geen rol meer.
Het wegenpatroon rond de kern van Made en in en rond Drimmelen is rechtlijnig. Een aantal van oudsher belangrijke verbindingswegen bestaat nog steeds zoals de Plukmadeseweg en Blockmekerstraat naar Geertruidenberg en de Sluizeweg, met in het verlengde de Stationsweg in Drimmelen, die als belangrijkste verbinding tussen Made en Drimmelen in 1853 werd verhard.
In 1910 bestond de rest van het wegennet van Made nog uit zandwegen, met uitzondering van de Marktstraat en de provinciale weg Wagenberg-Geertruidenberg (nu Nieuwstraat-Adelstraat).

4.2 Water

Het grootste wateroppervlak binnen de gemeente is de Biesbosch, met een grillig patroon van water en land. Het water dat oorspronkelijk rijk was aan vis (er werd vooral steur, zalm en elft gevangen) wordt nu vooral voor waterrecreatie

gebruikt. Daarnaast is de Biesbosch als landschapspark aangemerkt en heeft het als zodanig een ecologische functie.
De drukbevaren (goederenvervoer in de richting van de Noordzee) Bergse Maas/Amer doorsnijdt de gemeente. Drimmelen heeft een kleine industriehaven aan deze rivier.
Vaarten als de Breede vaart en Kerkvaart (aftakking van de Breede vaart, verbonden door middel van de Dwarsvaart) dienen slechts voor afwatering van het bouwland.
Vanaf de Amer stroomt het water van de Herengracht landinwaarts naar de Breede vaart, in de richting van Oud Drimmelen.
Op de kop van de Herengracht in Drimmelen bevond zich een schutsluis. Na demping van een deel van deze gracht (uitgevoerd in de jaren zestig, in het kader van de Deltawerken) is deze sluis door een duiker vervangen.

4.3 Spoorwegen
Van Geertruidenberg naar Hoge- en Lage Zwaluwe loopt een enkel spoor. Dit spoorlijntje, oorspronkelijk een deel van de Langstraatlijn, heeft lang als goederenspoor gediend maar is nu niet meer in gebruik.

4.4 Militaire infrastructuur
Made is in zestiende eeuwse verdedigingswerken opgenomen geweest. Daar is niets van over. Ook in de zeventiende eeuw maakte Made deel uit van een verdedigingslinie, namelijk Linie van den Hout, onderdeel van de verdedigingslinie Sluis tot Grave, zich tot aan Made uitstrekkend maar ook nu verdwenen.

5. Nederzettingen

5.1 Made
In de oorspronkelijke vorm kan Made als weg- en straatdorp worden aangemerkt. In de smalle randzone tussen zeeklei en dekzand kent de nederzetting een agrarische oorsprong. In de middeleeuwen ontstond de primaire vorm van een reeks boerderijen langs de weg of straat, centraal werd een kerk of kapel gebouwd. De bebouwing van Made lag aanvankelijk alleen aan de Voorstraat.
Deze nederzetting kon ontstaan nadat de gemeenschappelijke gronden in particulier bezit waren overgegaan. Onder invloed van een gunstige verkeersligging konden zich ambachtslieden en handelslui vestigen. Hierdoor ontstonden buurtjes wat een gecompliceerde plattegrond met zich mee bracht.
De dorpskern van Made lag hoog, zodat deze bij overstromingen in de vijftiende eeuw gespaard bleef.
Na de middeleeuwen werd de kern van Made op basis van een nieuw, stervormig stratenpatroon herbouwd. Een windmolen kreeg daarin een centrale plaats.

Tot 1795 was Made een zogenaamde "buitenpoorterij" van Geertruidenberg. De Fransen maakten in 1795 van Made een zelfstandige gemeente.

In de tweede helft van de negentiende eeuw kende Made een min of meer dichte bebouwing aan veel weggetjes. Deze weggetjes in een stervormig patroon kwamen alle uit bij de korenmolen in het centrum.
De eerste korenmolen die aan deze stervormige structuur ten grondslag lag dateert uit 1531. Deze molen werd in de loop der tijd vervangen maar is uiteindelijk verdwenen. De plek, het "molenplein" en het stratenpatroon rondom dit plein zijn in de huidige plattegrond nog wel herkenbaar.

Ook in de rest van de gemeente is de oude structuur zichtbaar gebleven. De bebouwing heeft zich aanvankelijk verdicht en is pas na 1950 als invulling van stukken land tussen reeds bestaande wegen tot stand gekomen.

In de zeventiende eeuw moet het gebied van de huidige gemeente Made een grote bedrijvigheid onder invloed van belegeringen van Breda gekend hebben. Daar is echter niets meer van terug te vinden. Ook sporen van achttiende - en vroeg negentiende eeuwse nijverheid ontbreken.
In de periode tussen 1850 en 1940 kende Made weinig nijverheid. Voorzover dit bestond was het geheel gericht op de eigen omgeving.
Een duidelijk restant hiervan is de korenmolen "Hoop doet leven" uit 1867, aan de Geraniumstraat in Made. De molen is nu buiten dienst.
Ook de voormalige boterfabriek St. Bernardus, gebouwd in 1904 aan de Stationsstraat is een restant van vroeg twintigste eeuwse nijverheid. Dergelijke fabrieken ontstonden aan het eind van de negentiende en begin van de twintigste eeuw in veel agrarische gemeentes als collectieve onderneming van de plaatselijke boeren. Een lang leven was deze kleine zuivelfabriek echter niet beschoren.
Vierendelen is een voormalig gehucht, direct ten westen van Made. Het bestaat uit vier brede, overdwars opgedeelde stroken land. Deze vierendeling gaat terug tot omstreeks 1395 toen het gebied ter vervening aan vier groepen personen werd uitgegeven. Daarna ontwikkelde het zich tot een zelfstandige landbouwnederzetting.
Vierendelen is nu geheel in het dorp Made opgenomen. De bebouwing is verspreid en agrarisch van karakter.

5.2 Drimmelen
De oorspronkelijke ontginningsbasis van Drimmelen is in het water verdwenen. Dit Drimmelen was een streekdorp, ontstaan tijdens de middeleeuwse ontginning van het veengebied. De bebouwing beperkte zich aanvankelijk tot de oeverwal maar schoof met de ontginningen mee, van de rivier weg. Rond 1250 was de ontginning zover opgeschoven dat agrarische bebouwing aan weerszijden van een straat kon ontstaan. De oudste boerderijen op de oeverwallen werden verlaten. Het afgraven van veen ging nog door totdat men rond 1350 de zandgronden bereikte. Na overstromingen in de vijftiende eeuw (St. Elizabethsvloed in 1421) ontstond een nieuwe kleilaag over het veenrestant.
Een nieuwe nederzetting ontstond ongeveer 1200 meter zuidelijker, volgens een lineair patroon (Oud Drimmelen). Vanuit de oeverwal van de Donge werd de grond in de richting van de nieuwe klei ontgonnen. De strokenverkaveling strekte zich in het veen uit. In de zeventiende eeuw kwam men terug op het punt van de oorspronkelijk nederzettingsbasis.
Oud-Drimmelen brandde in 1730 grotendeels af en werd verlaten. Als gehucht is het nog goed herkenbaar. Aan een rechte straat bevindt zich de bebouwing. Deze is in de loop der tijd grotendeels aangetast of vervangen door twintigste-eeuwse bebouwing van minder belang.

De bewoning verplaatste zich opnieuw. Het nieuwe Drimmelen dat toen ontstond kan als dijkdorp getypeerd worden, ontstaan als gevolg van een gunstige ligging ten opzichte van het verkeer van en naar Holland.
In 1640 werd Drimmelen geheel overstroomd. Daarna zijn het grote aantal kleine, slechts door kaden beschermde, dorps-poldertjes samengevoegd tot enkele grote polders. In 1645 werd een dijk rond de Emiliapolder aangelegd. Deze polder besloeg het gebied tussen Geertruidenberg en Hoge Zwaluwe. Bij het bedijken ervan werden de vaarten (Breede Vaart en Kerkevaart) van Drimmelen afgedamd. De

hoofdstraat van Drimmelen (huidige Herengracht) lag loodrecht op de dijk en vormde een gunstige vestigingsplaats voor vissers.
Deze achttiende eeuwse structuur is grotendeels bewaard gebleven.

Rond 1850 ontstond enige groei onder invloed van havenactiviteiten. Uitbreiding van de bebouwing voltrok zich langs de reeds bestaande structuur, in de richting van het buitengebied. Vooral bebouwing aan de Dorpsstraat (evenwijdig aan de dijk) en aan de Stationsweg (verbinding naar Made) stamt uit de negentiende eeuw.
In de negentiende eeuw vonden inwoners van Drimmelen hun bestaan vooral in de Biesbosch met visvangst. Daarnaast speelde de griendcultuur een rol.

De bebouwing van het huidige Drimmelen bevindt zich aan een lintstruktuur in T-vorm en is vooral gericht op het water.
Een grote moderne jachthaven vormt vooral in de zomer het centrum van activiteiten in het dorp. Van uitbreiding van de nederzetting is verder tot op heden nauwelijks sprake.

In 1810 werd Made (met de gehuchten Voorstraten en Stuivezand) verenigd met Drimmelen (met de gehuchten Oud-Drimmelen en Standhazen). De bevolking kwam daarmee op ruim 1460 personen.
Binnen de zo ontstane gemeente lagen twee dorpen. In 1867 waren deze nederzettingen samen goed voor 6913 bunders land en 2275 inwoners. Een groot deel van de oppervlakte werd in beslag genomen door de Biesbosch.
In deze situatie is gedurende de periode 1850-1940 nauwelijks verandering gebracht. Uitbreiding van het aantal woningen binnen de gemeente gebeurt vooral in Made. Daar is na 1950 veel nieuwbouw tot stand gekomen. Een voorbeeld is de wijk De Ligne II, deze wijk ligt in het gebied ten zuiden van de oude kern, waar in 1701 een inundatie linie was aangelegd.

5.3 Verspreide bebouwing
In het buitengebied bevond zich weinig bebouwing. Voor zover er bewoning was concentreerde deze zich op de heidegrond.
Tussen Drimmelen en Oud Drimmelen in liggen enkele boerderijen uit de negentiende eeuw aan de Buitendijk.
De west- zuidgrens van de gemeente Made valt samen met de grens van de bebouwing. Resten van de gehuchten Stuivezand en Vierendelen zijn opgenomen in de nieuwbouw.

5.4 De Biesbosch
De Biesbosch vormt een gebied apart. Door de vele veranderingen die zich in de waterlopen voordeden hebben zich daar na de overstromingen in de vijftiende eeuw geen nederzettingen ontwikkeld. Wel is er sprake van verspreide bebouwing die bestaat uit een boswachterswoning, enkele hoeves van na 1953 en nog enkele griendwerkersketen uit het einde van de negentiende en begin van de twintigste eeuw.

6. Stedebouwkundige structuur

Voor beide kernen geldt dat zij hun oorspronkelijke structuur van voor 1850 bewaard hebben. Voor Made is daar na 1940 veel aan toegevoegd zodat het oorspronkelijk nederzettingspatroon minder goed herkenbaar is.
In Drimmelen is het patroon voor wat betreft de achttiende eeuwse situatie, goed bewaard gebleven. In de loop van de negentiende en aan het begin van de twintigste eeuw treedt verdichting van de bebouwing aan de Herengracht op. Aan weers-

zijden van de Stationsstraat die Drimmelen met Made verbindt, wordt bebouwing opgericht.

Van "gebieden van bijzondere waarde" uit de periode 1850-1940 is hier dan ook geen sprake.
Wel zijn enkele groepen van bebouwing als waardevol aan te merken.

* Aan de Kerkstraat en de direct daarachterliggende Patronaatstraat in Made vinden we een aantal gebouwen met een religieuze functie.
Dit gebied, direct ten oosten van de oude kern van Made kent een diversiteit aan bebouwing die geheel uit de periode 1850-1940 stamt. Samenhang ontlenen de gebouwen aan hun sociale functie binnen de Rooms Katholieke gemeenschap in Made.

* In Drimmelen zal een van rijkswege beschermd dorpsgezicht worden aangewezen. Hieronder valt de gehele historische nederzetting met uitzondering van de Stationsstraat. De jachthaven, buitendijks gelegen, en de nieuwbouw aan zuid- en westkant van het dorp vallen buiten de omgrenzing.
In het westen volgt de begrenzing de kavelgrens van de diepe achtererven van de bebouwing langs de Herengracht. In het noorden zijn de perceelgrenzen van de achterkant van de bebouwing aan de buitenzijde van de dijk aangehouden. De oostgrens wordt gevormd door de perceelgrenzen van de bebouwing langs de Stationsstraat. De oever van het brede water vormt in het zuiden een natuurlijke begrenzing van het beschermd dorpsgezicht.
De bebouwing bestaat voornamelijk uit woonhuizen aan de Herengracht. Deze dateren uit de achttiende eeuw. In de Dorpsstraat vinden we iets jongere bebouwing, uit de eerste helft van de negentiende eeuw. Aan de Weitjes verspreidde bebouwing, uit de achttiende- en negentiende eeuw.

7. Karakteristiek der objecten, bouwvormen en bouwtypen

7.1 Woonhuizen

De oudere bebouwing in Made bestaat vooral uit sobere laat negentiende eeuwse huizen, deze huizen hebben veelal een woonlaag, en zijn opgetrokken uit baksteen, onder zadeldak. Aan de oude straten zoals Schoolstraat, Adelstraat, Blockmekerstraat komen we dergelijke panden nog tegen. Voorbeelden zijn Godfried Schalckenstraat 40, een bakstenen huis met gepleisterde voorgevel en Prinsenpolderstraat 122-124, een woonhuis met achterhuis uit de tweede helft van de negentiende eeuw. Kerkstraat 35 is een arbeidershuisje met achterhuis. Aan het begin van deze eeuw is er een winkeltje in gemaakt dat nu weer verdwenen is.

Uit het begin van de twintigste eeuw stammen de woonhuizen aan de Kerkstraat 25, 27 en 29, de bakstenen gevels zijn voorzien van speklagen (in strengpersstеen of gepleisterd) en hebben een kroonlijst.
Eenvoudige woonhuizen uit deze periode zijn wederom aan de oude straten te vinden, bijvoorbeeld Godfried Schalckenstraat 15-17, nu een woonhuis, vroeger mogelijk een woonhuis in combinatie met een bedrijfje. Kenmerkend voor deze periode is het mansardedak, vaak met muldenpannen gedekt.
In de kern van Made is de bebouwing wat rijker. Marktstraat 8 is daar een voorbeeld van. Het bakstenen pand heeft brede gepleisterde lateien boven deur en ramen, een plat dak en houten rolluiken. Deze villa "San Antonia" dateert uit ca. 1915. Marktstraat 3 is een woonhuis met café uit ca. 1905, opgetrokken uit baksteen met een natuurstenen plint. Naast de ingang bevinden zich bakstenen pilasters met dekoratie in strengpersstеen op natuurstenen sokkels. Aan de achterkant is het pand later opgehoogd zodat het oorspronkelijke zadeldak nog slechts voor de helft, als een dakschild met muldenpannen, aan de straatkant, aanwezig is.

Typisch voor de jaren dertig is Kerkstraat 33 in Made, het pand heeft een hoog zadeldak en baksteendekoratie in topgevel.

Voorbeelden van oude woonhuizen staan in de kern van Drimmelen, aan de Herengracht. Deze woningen stammen uit het einde van de achttiende eeuw en zijn opgebouwd uit ijsselsteen onder zadeldak. Voorbeelden zijn Herengracht 20-22, 24, 2-4 en 36-38 (deze panden zijn voor het merendeel gerestaureerde rijksmonumenten). Een opvallend detail op Herengracht 13 is de zogenaamde 'crête', een gebeeldhouwde kam op de nok van het dak.
De negentiende eeuwse bebouwing aan de Stationsweg en Dorpsstraat - Batterij is gevarieerd. Voorbeelden zijn Dorpsstraat 4, een smal, sober huis uit ca. 1860, Dorpsstraat 8 met gepleisterde klokgevel, volgens jaartalankers daterend uit 1836 en Stationsweg 4, een bakstenen pand met gepleisterde zijgevel en mansardedak met muldenpannen.
Rijkere bebouwing uit die tijd vinden we aan de Stationsweg 17, een vrijstaand pand met gepleisterde kroonlijst en gedekoreerde omlijstingen van ramen en deur. Het pand dateert uit ca. 1890. Eveneens van die datum is Stationsweg 19, een pand met middenrisaliet, plat dak met omlopend schild.
Een woonhuis van rond de eeuwwisseling is Herengracht 12. Vooral de details geven dit bakstenen pand extra aanzien: het dak met een gesneden windveer, dakrand en makelaar, een stoepje met gekleurde cementtegels en gietijzeren stoeppalen uit de bouwtijd.

Een bijzondere groep "woonhuizen" vormen de griendwerkersketen, waarvan er nog een paar in de Biesbosch te vinden zijn. Deze keten werden door griendwerkers gebruikt om te overnachten tijdens hun werkzaamheden in de grienden. Zij werkten immers steeds op moeilijk toegankelijke plaatsen. De aken die hier oorspronkelijk voor gebruikt werden zijn aan het begin van de twintigste eeuw na het ketenbesluit (verplichting in stenen keten te verblijven) vervangen door gebouwen met een meer permanent karakter. Hiervan zijn slechts enkele voorbeelden bewaard gebleven. In de Tweede Wereld Oorlog hebben enkele keten nog als schuilplaats voor het verzet dienst gedaan. Bijvoorbeeld op het Jannezand en in de polder De Dood.
In de Biesbosch, in laatstgenoemde polder ligt een boswachterswoning, een witgepleisterd huis uit ca. 1925 met een groot samengesteld zadeldak.

7.2 Boerderijen
De boerderijen in Made zijn over het algemeen veel kleiner dan de boerderijen in het Brabants Kleigebied, omdat het hier zandboerderijen betreft.
Het meest voorkomende type is dat van de langgevelboerderij. Deze bevinden zich direct buiten de woonwijken en dateren vooral uit de negentiende eeuw. Bijvoorbeeld Vierendeelstraat 7, baksteen met rieten wolfdak, Godfried Schalkenstraat 33 in ijsselsteen onder zadeldak en Voorstraat 35, uit ca. 1905 met vlaamse schuur. Zeer kleine boerderijtjes vinden we aan de Wilhelminastraat, op nummer 1 en 39, beide uit de negentiende eeuw.
In Made komen we ook wel andere negentiende eeuwse boerderijtypen tegen. Bijvoorbeeld enkele krukhuisboerderijen, aan de Voorstraat, bij nr. 16 nu een leegstaande vervallen boerderij, Stuivezandsestraat 10, een krukhuisboerderij uit 1870 bestaande uit een laag woongedeelte met gepleisterde en geblokte gevel, onder zadeldak en een grote bakstenen schuur onder rieten wolfdak.
Stationsstraat 14 is een T-boerderij uit de tweede helft van de negentiende eeuw, opgetrokken uit baksteen onder samengesteld zadel- en schilddak met muldenpannen.

Rijkere boerderijen zijn in Made schaars, een voorbeeld is Prinsenpolderstraat 21, waarvan het woongedeelte uitgevoerd is in ijsselsteen onder zadeldak. Daarachter is een bakstenen bedrijfsgedeelte, gedeeltelijk gepotdekseld met flauw hellend zadeldak met wolfseind. Het geheel dateert uit 1881.
In Drimmelen vinden we de oudste boerderijen die meer beantwoorden aan het type boerderijen dat we ook elders in het Brabants Kleigebied tegenkomen. Kortgevelboerderijen uit het midden van de achttiende eeuw, vinden we aan de Weitjes. Deze boerderijen zijn opgetrokken uit ijsselsteen onder. Voorbeelden zijn Weitjes 9-11 en 13.

Een negentiende eeuwse boerderij van het Altenase type is aan de Stationsweg 32 gebouwd. Boerderijen van dit type bestaan uit een woonhuis en los daarvan een grote schuur. Het woonhuis aan de Stationsweg is van baksteen en ijsselsteen onder zadeldak. Erachter is een grote bakstenen schuur onder mansarde dak geplaatst (deze schuur is waarschijnlijk jonger, dateert uit ca. 1915).
Ook uit de negentiende eeuw stamt het krukhuis aan de Herengracht 44.
In het buitengebied valt de boerderij aan de Buitendijk 1 op. Nu is het een café, de oorspronkelijke vorm en indeling zijn grotendeels gehandhaafd.

Uit de jaren dertig van de twintigste eeuw dateren ook een paar boerderijen in het buitengebied, dicht bij Drimmelen. Aan de Sluizeweg, de verbinding tussen Made en Drimmelen zijn nr. 61, Hoeve Bouwlust uit ca. 1925 en de Annahoeve uit 1935 hier voorbeelden van. Voor beide boerderijen geldt dat zij uit een woonhuis en één of meerdere grote schuren bestaan.
Na de watersnoodramp in 1953 zijn in de Biesbosch enkele boerderijen gebouwd.

7.3 Industrie- en bedrijfsgebouwen
Een duidelijk restant van negentiende eeuwse nijverheid is de korenmolen "Hoop doet leven" uit 1867, aan de Geraniumstraat in Made. De molen is nu buiten dienst.
Het pand Stationsstraat 42 te Made is de voormalige boterfabriek St. Bernardus, gebouwd in 1904. Het bestaat uit enkele hallen en een direkteurswoning . De direkteurswoning is redelijk bewaard gebleven, in neo-renaissance stijl, met elementen van chaletstijl (windveer en hangend houtwerk) uitgevoerd. Van de aangrenzende fabriekshallen is slechts de uiterlijke bouwvorm bewaard. Resten van een gepleisterd getrapt fries zijn nog om enkele topgevels aanwezig. Intern is het geheel verbouwd ten gunste van de huisvesting van een supermarkt.
Stationsstraat 3 heeft een wagenmakerij gehuisvest. De bakstenen loods met lichtkap (nu dichtgetimmerd) en metalen kozijnen dateert uit ca. 1900 en staat al geruime tijd leeg.
Stationsstraat 37 is een jonger bedrijfspand. Het tweelaags bakstenen pand met plat dak stamt uit ca. 1930 en functioneert nu als textielbedrijf (het is niet duidelijk of dit ook de oorspronkelijke functie van het pand is geweest).

7.4 Openbare gebouwen
Het voormalige stadhuis van Made is een classicistisch gebouw van architekt J. Verheyen uit 1875. Het monumentale pand aan de Nieuwstraat 2 telt twee bakstenen bouwlagen en een gepleisterd souterrain. De ingang bevindt zich in een middenrisaliet, boven een trap met bordes. Dit risaliet wordt bekroond door een tympaan. Op het schilddak is een achtkantig klokketorentje geplaatst.
Uit de jaren twintig van deze eeuw dateert het patronaatsgebouw, patronaatsstraat 13-15. Dit hoge bakstenen pand onder schilddak fungeert ook nu nog als verenigingsgebouw. Aan de straatzijde vallen vooral de grote ramen op.

Dorpsstraat 12-14 in Drimmelen is het voormalige schoolgebouw, nu Biesboschmuseum. Het pand is opgetrokken uit ijsselsteen onder zadeldak. Opvallende elementen zijn de accoladevormige bogen boven de vensters en de liggende gebeeldhouwde voluten in de topgevel. Het pand heeft een monumentale ingang en dateert uit 1845. Dwars tegen de achterkant is de onderwijzerswoning gebouwd. Aan de Herengracht 46 treffen we een klein schoolgebouw uit 1926 aan. Kenmerkend is de brede toegang onder een luifel. Tegenwoordig is het pand als woonhuis in gebruik.

7.5 Kerkelijke gebouwen

In 1512 werd in Made een bijkerk van de grote kapittelkerk in Geertruidenberg gesticht. In 1752 werd deze van Geertruidenberg gescheiden. In de 80-jarige oorlog werd het kerkgebouwtje grotendeels verwoest. De huidige Nederlands Hervormde kerk, Patronaatstraat 27, bevat nog vroeg zestiende-eeuwse resten. Deze rechthoekige zaalkerk heeft een drie-vijfde gesloten koor. In 1778 vond een verbouwing plaats, het koor werd toen westwaarts verlengd.
Het gebouw is opgetrokken in ijsselsteen en heeft boogramen met kleine roedenverdelingen, een zadeldak met hollandse pan. De ingang bevindt zich in een classicistische portico die tegen de lange gevel is aangebouwd.
Aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw ontstond aan de Kerkstraat een groep gebouwen met een kerkelijke bestemming. Centraal staat de neogotische kerk, in 1870 gebouwd door J. Verheyen. Deze kerk heeft een hoog middenschip met roosvensters en lagere zijbeuken. De zadel- en lessenaarsdaken zijn met leisteen gedekt. Naast de kerk bevindt zich een recentere invulling die hier buiten beschouwing blijft. Daarnaast staat een klooster uit dezelfde bouwtijd als de kerk. Duidelijk zijn elementen uit de hollandse neo-renaissance te herkennen zoals de gepleisterde speklagen en aanzet- en sluitstenen van de korfbogen. De boogvelden zijn met een mozaïek van gekleurde steentjes gevuld. Dit pand heeft een plat dak met omlopend schild, lei gedekt. Een kapel uit ca. 1925 sluit de rij naar het noorden toe af. Deze kapel is in baksteen uitgevoerd en vertoond kenmerken van een expressionistische stijl. Het geheel heeft een samengestelde plattegrond en een rood pannendak.
In diezelfde straat, aan de andere zijde van de kerk, bevindt zich een pastorie. Deze pastorie is opgetrokken uit baksteen en heeft gepleisterde omlijstingen van ramen en deur met kuif. De gevel wordt bekroond door een eveneens gepleisterde kroonlijst. De rij wordt aan deze kant besloten met het oude mannenhuis, een sober pand uit de achttiende eeuw.
De H. Blasiuskerk aan de Zuideindse straat vormt met klooster en pastorie een complex uit 1930. De zaalkerk heeft een groot zadeldak, een vierkante toren is tegen de zijgevel gebouwd. De pastorie en het klooster hebben beide een schilddak met romaanse pannen.
In Drimmelen is in 1792 aan de Herengracht een kerkje gebouwd. Deze zaalkerk heeft een driezijdig gesloten koor en omlopend schilddak, met leien gedekt, midden op het dak is een dakruiter met achtkantig klokketorentje geplaatst.
In de voorgevel is een gedenksteen geplaatst ter gelegenheid van de eerste steen, gelegd door de "yonck vrouwe maria van doorn".
In Oud-Drimmelen zijn op het kerkhof de fundamenten van een zeventiende eeuws kerkje nog aanwezig. Het kerkhof zelf, bereikbaar via een onverhard pad vanaf Oud-Drimmelen, heeft een manshoge bakstenen ommuring. In deze muur zijn enkele grafplaten geplaatst. Verder treffen we er enkele zerken uit het midden van de negentiende eeuw aan.

7.6 Kastelen en landhuizen
Kastelen en landhuizen zijn in deze gemeente niet aanwezig.

7.7 Infrastructurele en waterstaatkundige werken
In de zeventiende eeuw werd een spuisluis in de Herengracht aangelegd op de plaats waar de toenmalige vaart en dijk elkaar kruisten. In verband met dijkverzwaringen na 1953 is deze sluis verdwenen, het water stroomt nu via een duiker door de Herengracht naar de Breede vaart.
Een inham van de Amer, de Ham is aan het eind van de negentiende eeuw gedicht.
Ten noorden van de bebouwing van Drimmelen is een haven aangelegd.
In de Biesbosch zijn behalve betonnen ook nog enkele houten duikers aanwezig.

7.7 Artefacten
Een Heilig hartbeeld staat op de splitsing waar de Kerkstraat in de Stationsstraat overgaat. Het beeld is geplaatst op een betonnen sokkel met de inscriptie "KOMT ALLEN/TOT MIJ" en dateert uit ca. 1925.

7.8 Groen
Grienden bestaan nog aan de rand van Drimmelen, langs de Amer en in de Biesbosch.
In het buitengebied is op de buitendijk nog een deel van de oorspronkelijke beplanting bij de boerderij, Buitendijk 1, te zien. Deze bestaat uit een rij populieren aan weerszijden van het onverharde pad naar de boerderij toe.